

УДК 930.2:314

**ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА В АНГЛІЇ XIV ст.,
ЇЇ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ В ЕКОНОМІЦІ**

А. Г. Алексаха

(Кримський гуманітарний університет, м. Ялта)

Проаналізовано взаємодію демографічних та соціально-економічних процесів у доіндустріальних суспільствах на прикладі демографічної кризи в Англії XIV ст. та її наслідків для економіки.

Ключові слова: демографічна криза; Англія XIV ст.; економічний розвиток.

In the paper the interaction of demographic and socio-economic processes in preindustrial societies is inquired, taking as an example the demographic crises in England XIV c. and its consequences for economic.

Key words: demographic crisis; XIV-th century England; economic development.

Постановка проблеми. У XIV ст. Англія, як і інші країни Європи, пережила важку кризу. Після стабільного зростання населення та економіки у XII – першій половині XIV ст. відбулося суттєве зменшення чисельності населення, занепад промисловості, торгівлі та сільського господарства.

Економічний занепад дослідники найчастіше пояснюють демографічним спадом унаслідок епідемій чуми¹. Ще Фернан Бродель стверджував, що зі збільшенням кількості населення економіка пожвавлюється, ціни зростають, але життя широких верств населення погіршується, а зі зменшенням, навпаки, відбувається покращання умов його життя на тлі зниження цін та регресу економіки. “Саме це зменшення чисельності людей і послаблення економічного напруження стали основою очевидного поліпшення для тих, хто уцілів”².

У сучасній англійській історіографії зв’язок між демографічним трендом, становищем широких верств, станом економіки і цінами загальноновизнаний³. Але питання про причини демографічного спаду не можна вважати вирішеними.

Для подолання цієї проблеми використовується модель прогресу, побудована на взаємодії демографічних та соціально-економічних процесів у суспільстві, яка вперше була запропонована автором у книзі “Вступ до прогрессології”⁴ і коротко викладена в статті “Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах та їх вплив на розвиток економіки”⁵.

Мета статті – дослідити взаємозв’язок між демографічними, соціально-економічними та політичними процесами в англійському суспільстві XIV ст.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до методології, яка використовується, демографічні процеси є тим дестабілізуючим чинником, який порушує рівновагу між кількістю населення та економічною базою, що забезпечує існування суспільства і тим самим викликає зміни в соціальному і політичному устрої. Отже, саме з вивчення демографічного

© А. Г. Алексаха, 2014

¹ Fisher D. H. The great wave. Price revolutions and the ryt of history. – Oxford : Oxford university press, 1996. – P. 45.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : в 3 т. – К. : Основи, 1998. – Т. 3. – С. 72.

³ Див., наприклад : Guy J. The Tudors. – Oxford : Oxford university press, 2000. – P. 7.

⁴ Алексаха А. Г. Введение в прогрессологию. – М. : Горячая линия-телеком, 2004.

⁵ Його ж. Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах і їх вплив на розвиток економіки // Історія торгівлі, податків і мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2013. – № 2. – С. 141–147.

тренду нам слід починати це дослідження. Зазначимо, що реконструкції демографічної історії Англії до 1541 р. не існує. Але є динаміка цін на споживчі товари, відтворена Генрі Фелпсом Брауном та Шейлою Хопкінс у праці, яка вже давно стала класичною⁶. Достовірність наведених даних визнається практично всіма дослідниками (див. рис. 1 Середні ціни 1451–1475 рр. за 100. Жирна лінія – десятирічна ковзна середня). Оскільки ця серія починається тільки з 1260 р., ми доповнили її даними з праці Фармера “Динаміка цін на зернові в Англії XIII ст.”⁷.

Рис. 1. Ціни на споживчі товари в Англії (1208–1450 рр.)

Для нашого дослідження динаміка цін за відсутності динаміки населення дуже важлива, бо можна вважати доведеним саме на англійському матеріалі, що між збільшенням населення і зростанням споживчих цін є прямий зв'язок. “Якщо протягом 25 років населення збільшувалось на 1 % на рік, ціни на харчі зростали на 1,5 % на рік. Так само під час зменшення кількості населення продовольчі ціни мали тенденцію спадати дещо швидше”⁸. Отже, динаміка цін, з певними застереженнями, в довгостроковій перспективі відображає динаміку населення.

Як видно на графіку, ціни на споживчі товари з початку XIV ст. поступово зростали. Максимум цін, а отже, й населення, був досягнутий у 1320-х рр., після чого вони швидко знижувалися. Важливо, що спадання цін почалося значно раніше епідемії чуми 1348 р. Нині зібрано достатньо фактів, котрі дають підстави вважати, що зменшення кількості населення почалося після численних голодних років, першим з яких був 1316 р., коли майже вся Європа голодувала, і джерела свідчать про часті випадки канібалізму⁹. На думку дослідників, тоді вимерло близько 10 % населення¹⁰. Пізніше було ще декілька тяжких голодувань.

⁶ Phelps Brown E. H., Hopkins S. V. Seven centuries of the prices of consumables, compared with builders wage rates // *Economica*. – 1956. – New Ser. – Vol. 23. – № 92. – P. 296–314.

⁷ Farmer D. L. Some grain price movements in thirteen century England // *The Economic history review*. – 1957. – New ser. – Vol. 10. – № 2. – Table 3. – P. 213.

⁸ Wrigley E. A., Schofield R. S. *The population history of England 1541–1871*. – Cambridge : Cambridge university press, 1997. – P. 404.

⁹ Kershaw I. The great famine and agrarian crisis in England 1315–1322 // *Past and Present*. – 1973. – № 59. – P. 3–50.

¹⁰ Lucas H. S. The great European famine of 1315–1317 // *Speculum*. – 1930 – № 15. – P. 57–66.

Історики ж давно дійшли висновку, що епідемії XIV ст. були не випадковими. Їх причина полягала в тому, що населення не могло прогодувати себе в межах наявних земель і з використанням діючих технологій¹¹.

Відповідно до запропонованої моделі ми можемо говорити про заповнення резервуара, тобто зростання населення за економічними межами, обумовлені розміром території, інтенсивністю землекористування та природними умовами¹². Важливо, що після епідемії 1348–1349 рр. кількість населення починає знову швидко зростати, що мало наслідком відповідне зростання цін (рис. 1). Ціни досягають максимуму в 1370 р., коли їх рівень перевищив базовий на 84 %, що було другим за розміром показником за весь період, який аналізується, після 1317 р. (215 % від базового рівня). Спадати ціни починають тільки з кінця 1370-х рр., після чого їх середній рівень залишається низьким, хоча в окремі роки були значні цінні коливання.

Виникає питання, чому, незважаючи на страшну епідемію 1348–1349 рр., коли в Англії вимерло за різними оцінками від 30 до 45 % населення¹³, його чисельність надзвичайно швидко відновила і чому набагато глибший і довший спад трапився в 1370–1380-х рр.? Хоча у 1360–1370-х рр. були нові епідемії чуми, вони не завдали таких збитків населенню, як епідемія 1349 р. Якщо виходити з логіки, яка ґрунтується на звичайних уявленнях про демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах, то відповідь на це питання лишається незрозумілою. Але якщо ми використаємо запропоновану модель взаємодії демографічних і соціально-економічних процесів, то відомі нам факти добре пояснюються з положень цієї моделі.

Отже, як свідчать дослідження історичних демографів, будь-яка епідемія, якою б страшною вона не була, не здатна зменшити кількість населення на тривалий час. Зазвичай, через рік після епідемії народжуваність швидко зростає і протягом відповідного часу компенсує втрати від епідемії¹⁴. Так відбувається тому, що, коли кількість населення перевищує ємність резервуара, засобів до існування дедалі не вистачає на всіх. Тому в дію вступають механізми, відкриті ще Томасом Мальтусом. Брак найнеобхідніших для життя речей, перш за все харчів, спричиняє голод. Люди, знесилені голодом, стають легкою жертвою епідемій. Водночас постійний брак засобів до існування слугує матеріальною основою для повстань та війн. Усі ці явища збільшують смертність населення, їх Мальтус назвав “positive check”, що можна перекласти як “пряме регулювання”.

Якщо люди з низькими доходами усвідомлюють, що за наявних обставин створення сім'ї та народження дітей призведе до бідності й голоду, то вони або одружуються у старшому віці (коли почнуть заробляти більше) або не одружуються зовсім. Окрім того, сім'ї, які не можуть собі дозволити мати більше дітей, вдаються до засобів, що запобігають заплідненню. Усі ці чинники, котрі зменшують народжуваність і шлюбність, Мальтус назвав “preventive check”, тобто “опосередковане регулювання”. На думку дослідника, обидва типи контролю діють як у розвинутих країнах Європи, так і в інших. Але у розвинутих країнах опосередковане регулювання набуває набагато більшого поширення¹⁵. Тобто вплив на демографічні процеси як прямого, так і опосередкованого регулювання є в будь-якому доіндустріальному суспільстві, але яке саме регулювання переважає, залежить від рівня розвитку суспільства.

¹¹ Postan M. M. Some economic evidence of population in the late Middle Ages // *Economic History Review*. – 1950. – 2 ser. – № 2. – P. 221–246 ; Ziegler Ph. *The Black Death*. – N.-Y. : Collins, 1969.

¹² Алексаха А. Г. Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах... – С. 141–147.

¹³ Fisher D. H. *The great wave*. – P. 45 ; Russel J. C. *British medieval population*. – Albuquerque : University of New Mexico press, 1948. – P. 92.

¹⁴ Wrigley E. A., Schofield R. S. *The population history of England 1541–1871*. – Cambridge : Cambridge university press, 1997. – P. 333, 363.

¹⁵ Malthus T. R. *An essay on principal of population and a summary view of the principal of population*. – L. : Penguin Classics, 1985. – P. 73–81.

Ці положення добре пояснюють факти. Зростання населення за межі резервуара викликало голод та епідемії, що сильно зменшило кількість населення (пряме регулювання). Але на той час англійське суспільство вже було доволі розвинуте, й опосередковане регулювання в ньому переважало. Внаслідок цього в ньому існувала значна кількість людей, які, не маючи джерел для отримання засобів до існування (земля, майстерня, крамниця тощо), не могли одружитися.

Після епідемії звільнилося багато таких джерел, і надлишкове або в даному випадку резервне населення змогло одружитися і народити дітей. Тому втрати після епідемії швидко компенсувалися. Дослідники виявили, що порожні після епідемії селянські ділянки отримали нового власника протягом 5–15 років¹⁶. Часто траплялося, що ділянки займали одразу після смерті від чуми попереднього власника¹⁷. Саме цим і пояснюється період високих цін після епідемії.

Для пізнішого періоду доведено, що регулювання чисельності населення щодо можливостей виробництва засобів існування, або ємності резервуара, відповідно до запропонованої моделі відбувалось майже виключно за рахунок саме зменшення шлюбності й, опосередковано, народжуваності. Народжуваність регулювалась не в шлюбі, шляхом запобігання заплідненню, а шлюбом, тобто за рахунок збільшення віку вступу в шлюб і збільшення кількості неодруженого населення¹⁸. Зростання цін в Англії призводило до деякого збільшення смертності, але ця тенденція, починаючи з 1540-х рр., зменшувалась і надалі практично не фіксується¹⁹.

Таким чином, припустимо, що в Англії в середині XIV ст. відбулося заповнення резервуара. Чимале зростання цін свідчить про гострий і тривалий дефіцит засобів до існування, що не можна пояснити збігом несприятливих кліматичних умов. Рівень розвитку англійського суспільства на той час був недостатньо високий, і регулювання чисельності населення відбулося значною мірою за рахунок прямого регулювання, тобто зростання смертності. Проте, крім прямого регулювання, тоді в Англії вже діяли механізми опосередкованого регулювання, які створили значну кількість резервного населення, внаслідок чого народжуваність зросла і кількість населення швидко відновила.

Зі збільшенням кількості населення і новим заповненням резервуара засобів до існування знову стало не вистачати для всіх мешканців Англії. Почали діяти механізми як прямого, так і опосередкованого регулювання. І знову ж таки почалися голодні роки й епідемії. Проте в Англії на ті часи вже був досягнутий достатньо високий рівень розвитку населення, і зменшення його чисельності відбулося не за рахунок прямого регулювання, тобто зростання смертності, а через опосередковане регулювання, тобто зменшення шлюбності, а через неї і народжуваності.

Вочевидь, такий механізм регулювання був дуже важкий для населення, адже травмував природні інстинкти. В Англії на той час існували два основних типи спадщини: подільна і неподільна. При першому типі майно, найголовнішим з якого була земля, адже переважна більшість населення була селянами, ділилося нарівно між синами. Якщо резервуар був заповнений і резервів землі не існувало, то ділянки спадкоємців через 2–3 покоління ставали замалими для утримання сім'ї. Для запобігання цьому був відпрацьований і поширювався механізм не подільної спадщини, за якого всю землю отримував старший син, а інші, крім певної суми грошей та деяких речей, не отримували нічого.

Саме ці позбавлені спадщини люди не мали змоги одружитися, та й саме їх існування було під загрозою голодної смерті. Тому найбільше в Англії повстання під керівництвом Уота Тайлера відбулося не в період максимуму цін, а в 1381 р., якраз тоді, коли почалося стабільне спадання цін, як це видно на рис. 1. Невипадково учасники повстання на зустрічі з королем у Смітфілді вимагали секуляризації земель церкви і розподілу їх серед бідних²⁰.

¹⁶ История крестьянства в Европе : в 3 т. / [под ред. З. В. Удальцовой]. – М. : Наука, 1986. – Т. 2. – С. 328.

¹⁷ Dodds B., Britnell R. H. Agriculture and rural society after the Black Death: common themes and regional variations. – Hatfield : University of Hertfordshire Press, 2008. – P. 22.

¹⁸ Wrigley E. A., Schofield R. S. The population history of England 1541–1871. – P. 419.

¹⁹ Ibid – P. 399.

²⁰ Петрушевский Д. М. Восстание Уота Тайлера. – М. ; Л. : Изд-во МГУ, 1937. – С. 312.

Але зменшення населення в подальшому відбулося, про що свідчить динаміка цін. Це мало дуже глибокі наслідки у всіх царинах життя суспільства і передусім у сільському господарстві. Починаючи з другої половини XIV ст., в Англії припиняється внутрішня колонізація²¹, що цілком зрозуміло, адже земля перестала бути в дефіциті. З кінця цього століття починається запустіння сільської місцевості, зникають сотні сільських поселень²². На відміну від періоду після епідемії 1348–1349 рр., порожні селянські ділянки багато років лишаються найнятими і не обробленими²³. Сільське господарство стає екстенсивнішим, орні землі відводяться під пасовища²⁴, тому спадає виробництво зерна, але збільшується виробництво продуктів тваринництва²⁵.

Надалі криза охоплює виробництво і торгівлю. Різко скорочується виробництво найважливішого для Англії товару – вовняних тканин²⁶. Унаслідок цього скорочується експорт англійських тканин²⁷.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Наведені нами факти дають підстави стверджувати, що демографічна криза в Англії XIV ст. була результатом заповнення резервуара, згідно із запропонованою моделлю. Характер зменшення кількості населення не відповідає тому, що мав би бути в разі, якщо зменшення населення трапилося б унаслідок епідемій. Водночас характер цього процесу саме такий, як це має бути з приведенням у дію механізму опосередкованого регулювання, тобто зменшення шлюбності, а через неї народжуваності. Наслідки зменшення населення також цілком відповідають запропонованій моделі, а саме третьому закону резервуара²⁸, згідно з яким зменшення населення має наслідком економічну кризу і регрес у сільському господарстві. При цьому становище широких верств населення покращується, рівень зарплат зростає, а ціни спадають.

²¹ История крестьянства в Европе – С. 321.

²² Beresford M. W., Hurst J. G. Deserted medieval villages. – L. : Lutterworth press, 1971. – P. 15.

²³ Dodds B., Britnell R. H. Agriculture and rural society... – P. 30.

²⁴ Williams P. The Later Tudors: England, 1547–1603. – Oxford : Clarendon Press, 1995. – P. 190–191.

²⁵ Dodds B., Britnell R. H. Agriculture and rural society... – P. 30.

²⁶ Hare J. N. Growth and recession in the fifteen-century economy: the Wiltshire textile industry and the countryside // The economic history review. – 1999. – Vol. 52. – № 1. – P. 1–26.

²⁷ Bridbury A. R. Medieval English clothmaking // Business and economics. – 1982. – P. 116.

²⁸ Алексаха А. Г. Демографічні процеси в доіндустріальних суспільствах... – С. 141–147.